

Etika stvaralaštva u filozofskoj misli Nikolaja Berdjajeva

*Borislav Dadić**

Sažetak

Suočivši se s dubokom etičkom krizom u svijetu, koja izaziva sve ostale krize, ovdje se istražuje kakav je doprinos filozofske refleksije Nikolaja Berdjajeva o razvoju etičke misli i može li njegov prijedlog o etici stvaralaštva danas pomoći u rješavanju problema, nagomilanih prvenstveno moralnom krizom. Detaljnom analizom razvoja etičke svijesti tijekom povijesti i filozofskom refleksijom o čovjekovoj slobodi i njegovoj obvezi za slobodnim stvaralaštvom, dolazimo do zaključka o originalnosti Berdjajevljeva prijedloga o etičkoj dimenziji u ljudskom stvaralačkom djelu. Pokazat će se kako ispravno razumijevanje čovjeka kao nezamjenjive ljudske osobe koja je slika Božja na zemlji, te njezine slobode i stvaralaštva, dovodi do ostvarenja etike stvaralaštva koja daje ispravan temelj za život dostojan čovjeka.

Ključne riječi: etika stvaralaštva, etika zakona, etika otkupljenja

Uvod

Svjedoci smo velikih promjena u ovome vremenu i to na svim razinama života, od geopolitičkih i gospodarskih, preko zdravstvenih i ekoloških, do idejnih i moralnih. Velika obećanja od prije četrnaest godina o blagostanju i miru u kojima će se uživati u novome tisućljeću, trebala su valjda osigurati navedene promjene, a zapravo su se pojavile samo krize, i to mnoštvo kriza na svim životnim razinama: kulturnoj, ekonomskoj, nacionalnoj, obiteljskoj, osobnoj i onoj najtežoj — etičkoj. Ovo nas je stanje potaknulo da se obratimo mislima velikoga ruskog filozofa koji je u svoje vrijeme imao što reći Zapadu, i da se u njima pokuša naći nadahnuće za put koji bi nas izveo iz moralne krize, kao nužan uvjet za izlazak iz svake druge krize. To ćemo napraviti tako da ćemo pratiti razvoj etičke svijesti, koju je sam Berdjajev podijelio u tri faze i svakoj dao odgovarajući naziv, a što se podudara s poglavljima našega članka. Riječ je o etici zakona, etici otkupljenja,

* Izv. prof. dr. sc. Borislav Dadić, Odjel za filozofiju Sveučilišta u Zadru. Adresa: Ulica Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska. E-pošta: bdadic@gmail.com

koja bi se najšire mogla nazvati i kršćanska etika i stvaralačkoj etici, što će se pokazati kao Berdjajevljev originalni doprinos razumijevanju etičke problematike.

Nikolaj Berdjajev¹ bio je svjestan kaotičnoga stanja u etici svoga vremena i zla koje su proizvodile tadašnje ideologije, slično kao što se događa i danas. No nije podigao barikade oko takvoga svijeta, nego se otvorio stvarnosti nastojeći je promijeniti nabolje. Promišljajući povijesni razvoj etičke misli, došao je do mogućega rješenja problema koji je oblikovao u konkretan prijedlog jedne nove etike stvaralaštva ili, kako je A. C. Sevilla naziva, *stvaralačke etike*.² Krizu morala svoga vremena prepoznaje kao amoralizam. U tome vidi svojevrsnu čovjekovu pobunu i neprihvatanje onoga morala u čijem se temelju nalazi samo poslušnost. Zato ovu krizu shvaća kao »težnju za moralom kao stvaralaštvom, a ne za moralom kao poslušnošću«³. Uočio je da su se tijekom povijesti razvila dva tipa etike: etika zakona i etika otkupljenja. Njima će pridodati svoj prijedlog u vidu etike stvaralaštva. Treba imati na umu da Berdjajev obrađuje ova tri tipa etike u odnosu na kršćansku Radosnu vijest; njegova kritika moralnoga stanja svoga vremena odnosi se na realizaciju ili nerealizaciju Radosne vijesti u svijetu.

1. Etika zakona

Berdjajev smatra da je etika zakona najstariji oblik morala čovječanstva.⁴ Ona ima korijene još u primitivnim društvima s klanovima i totemističkim kultovima te je prvenstveno usmjerena na društvo, za razliku od etike otkupljenja i etike

1 Nikolaj Aleksandrovič Berdjajev se je rodio 6. ožujka 1874 i Kijevu i umro u Clamartu 23. ožujka 1948. godine. Jedan od najpoznatijih ruskih filozofa, koji je svoju filozofsku djelatnost započeo u Rusiji, ali je nakon progona 1922. godine od komunističke vlasti u tadašnjem SSSR, svoju djelatnost nastavio najprije u Njemačkoj, a potom u Francuskoj. Premda su ga neki svrstavali u kršćanske egzistencijaliste, a neki drugi među personaliste, predstavnike ruske religijske filozofije, ili ruske metafizičare, Berdjajev je originalni ruski filozof i kršćanin, koji je obrađivao razne teme, ali u središtu njegova interesa se nalazi čovjek i njegova sloboda. Svoju filozofsku inspiraciju je pronalazio u svakodnevnom iskustvu društvene zbilje, analizi povijesnih događanja, a na poseban način u kršćanstvu i njegovu utjecaju na društvo i čovjeka kako osobu. Ponekad je zbog toga proglašavan teologom, premda je on sam odbijao takovu kvalifikaciju i smatrao uvijek filozofom, koji filozofski promišlja i kršćanstvo i u njemu nalazi inspiraciju i proširenje filozofske perspektive (usp. njegove knjige *Samospoznaja*; *Filozofija slobodnog duha*. *Problematika i apologija kršćanstva* i dr.). Promišljao je etičku problematiku u raznim djelima, a na poseban način u djelu *O čovjekovom pozivu*. *Ogled iz paradoksalne etike* (1931).

2 Usp. A. C. Sevilla, »Nikolai Berdyaev's creative ethics of Personality and Cristian worldview«, *Asian Perspectives in the Arts and Humanities*, 2011, 1, 1, str. 51. Napominjemo da ćemo se u ovoj studiji koristiti izrazima etika stvaralaštva i stvaralačka etika kao sinonimima. Isto vrijedi i za pojmove moral i etika, kao i sve njihove izvedenice. Naime, Berdjajev donosi izvornu ideju da je čovjek, kao slika Božja, sposobnost stvaranja dobio od Boga, čime on ima obvezu prema Bogu da pozitivno, u duhu i slobodi, iskoristi ovu slobodu za izgradnju boljeg svijeta i za izgradnju sebe u skladu s Božjom idejom o čovjeku. Zbog ove obveze njegovo stvaralaštvo dobiva etičku dimenziju. Detaljnije o biti stvaralaštva može se vidjeti u studiji: B. Dadić, »Metafizičko–antropološki principi čovjekova stvaralaštva«, *Filozofska istraživanja*, 2006, 26, 4, str. 907–921.

3 N. Berdjajev, *Il senso della creazione. Saggio per una giustificazione dell'uomo*, Milano, 1994., str. 318.

4 Usp. N. Berdjajev, *O čovjekovom pozvanju, Ogled iz paradoksalne etike*, Beograd, 2000., str. 155.

stvaralaštva koje će biti usmjerene na svaku pojedinu osobu.⁵ Ne samo da je etika zakona socijalna etika, nego je ona etika socijalne svakodnevice, usmjerena na organizaciju života prosječne mase, a da ne mari za pojedinačne i neponovljive ljudske osobe.

Ljudi su nastojali kroz etiku zakona pobijediti zlo i grijeh, ali to nije moguće. Zakon, koji uvijek u sebi nosi dimenziju straha, nije sposoban preobraziti ljudsku narav, koja je oštećena grijehom, te tako pobijediti zlo koje čovjek čini. On strahom samo zadržava grijeh u određenim granicama, ali ne rješava problem zla. Nadalje, u ovim primitivnim oblicima etike zakona i samim njezinim začetcima pronalazi se i snažan utjecaj ideje osvete. Kazna, na kojoj se temelji etika zakona, koja se koristi kao sredstvo protiv zla, za Berdjajeva nije ništa drugo doli osveta.⁶ Zakon od čovjeka zahtjeva da čini dobro, ali mu ne daje snagu kojom će moći vršiti to dobro.⁷ Kako je mogućnost zla direktno povezana sa slobodom, Berdjajev je odlično uočio da zakon i kazna ne mogu biti adekvatno rješenje problema zla, nego to se rješenje treba potražiti na području čovjekove slobode.

1.1. Povijesni oblici etike zakona

Etika zakona poprimala je tijekom povijesti i u različitim okružjima različite oblike. Tako se ona u religijskom okružju pojavljuje u farizeizmu. S obzirom na filozofiju, ova je etika karakteristična za imanentističku metafizičku svijest i prihvatljiva ljudima koji se mire s ovim svijetom, s njegovim dobrom i zlom. Veliki hrvatski poznavatelj Berdjajevljeve misli I. Devčić smatra da se ovaj moral može izraziti pomoću »nekih kategorija egzistencijalne filozofije, kao što je Buberovo 'ono', Heideggerov 'man', a Berdjajev u istom smislu rabi pojam 'kolektiv'«⁸. Za Berdjajeva, glavni su predstavnici ove etike I. Kant i L. Tolstoj. Premda je on izuzetno cijenio Kanta, nije prihvaćao njegov kategorički imperativ jer je »kategorički imperativ strašno težak i ne ostavlja prostora za nikakvu višu inspiraciju«⁹. Nadalje, utilitarizam, altruizam, eudajmonizam i teleološka etika također su oblici etike zakona. Svi ovi oblici usmjereni su na ostvarenje etičkoga cilja u granicama ovoga svijeta, ispunjavanjem normi etičkoga zakona.

U temelju ove etike nalazi se ideja dobra i time ona postaje normativna i legalistička. To znači, ako netko radi protiv te ideje, čini zlo, a tko radi u skladu s njom, čini dobro. No time se vrši objektivacija etike i gubi iz vida ljudska osoba. Doista, etika zakona započela je kao bojazan da se ne prekrši norma i zabrana, a postupno se »transformirala u legalističko načelo unutar kršćanstva, u Kantovu etiku, u idealistički normativizam«¹⁰. Berdjajev je kritizirao etički idealizam koji »zna za ljubav prema ideji, ali ne zna za ljubav prema čovjeku i uvijek je spre-

5 Usp. *Isto*, str. 95.

6 Usp. *Isto*, str. 98.

7 Usp. *Isto*, str. 104–105.

8 I. Devčić, *Osmi dan stvaranja, Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva*, Zagreb, 1999, str. 189.

9 N. Berdjajev, *Il senso della creazione*, str. 308.

10 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 104.

man pretvoriti čovjeka u oruđe te ideje«, i u konačnici »odbacuje čovjeka koji je nepokoran ideji«¹¹. Takvo što neće biti moguće u etici otkupljenja ni u etici stvaralaštva.

1.2. *Etika zakona kao pretkršćanska etika*

Etika zakona predstavlja odnos Boga i čovjeka kakav je opisan u Starome zavjetu, prije Kristova otkupljenja čovjeka. Može se prepoznati kao pretkršćanska etika koja je vladala u svim primitivnim i poganskim društvima. To je nemilosrdna etika koja na temelju norme dijeli ljude na dobre i zle, ne osvrćući se na pojedinačne osobe i zanemarujući ljubav koja je jedini put do tajne osobe. Unatoč tomu što se ova etika može tiranski odnositi prema osobi i njezinoj tajni, neki je autori smatraju »vodećim simbolom i normom dobra koje još ne uspijeva utjeloviti u potpunosti«¹². Etika zakona pretkršćanska je etika, ali može se nalaziti i u samom kršćanstvu, premda je po svojoj biti različita od kršćanstva. Naime, Berdjajevljeva se podjela etike na tri tipa ne smije shvatiti isključivo kronološki. Tako na primjer etika zakona može supostojati s etikom otkupljenja i etikom stvaralaštva. To treba imati na umu kada se promišlja njegova kritika tradicionalnoga kršćanskog morala koja je usmjerena na prigovor kršćanima da još uvijek žive starozavjetni moral koji Berdjajev prepoznaje kao moral zakona i moral pokornosti. Ovaj je moral za njega korisnički moral čiji je cilj osloboditi čovjeka tereta grijeha. Međutim, tako je čovjek i njegov život ograničen dosegom grijeha i njegovih tegobnih posljedica za čovjeka i njegov svijet. Ovaj je moral usmjeren na preživljavanje u ovome svijetu ili, u najboljem slučaju, u popravljanju ovoga svijeta. No to za Berdjajeva nije dovoljno. Radi se o tome da se ovaj svijet nadiđe. Što time želi reći? Treba imati na umu Berdjajevljevo prihvaćanje kršćanske ideje o čovjeku prema kojoj je on slika Božja, *imago Dei*, a ne slika svijeta. To onda znači da čovjekova zadaća nije popraviti trenutno stanje svijeta u najvišem stupnju ili izgraditi savršen svijet ovdje na zemlji, jer se time ne čini ništa za usavršavanje čovjeka, budući da on nije slika svijeta. Čovjek treba raditi na tome da se što više suobliči svomu izvoru, Bogu, jer Njegova je slika.

1.3. *Pozitivni aspekt etike zakona*

U toj čovjekovoj razvojnoj fazi, u kojoj on još nije osvojio izvornu slobodu, potrebna je ova etika zakona i to je njezin pozitivan vid. No kako svaka etika uključuje u sebi i jednu tragičnu komponentu, uključuje ju i ova. Ona u ovome svijetu ima i pozitivnu misiju. Naime, osim što je nezainteresirana za čovjekov osobni život, koji čak ponekad i guši, ona ga istovremeno i čuva, ne prepuštajući ga samovolji drugih pojedinaca i ne dopuštajući im da ga uništavaju. Zakon kao takav, ne zanima se za pojedinačnu osobu i njezinu tajnu, ali on »štiti tu osobu

11 *Isto*, str. 152–153.

12 F. Déchet, *L'ottavo giorno della creazione. Saggio su N. Berdjaev*, Milano, 1969, str. 112.

od nasrtaja i nasilja drugih osoba, štiti ju nezavisno o tome kakva je orijentacija i duhovno stanje drugih osoba. U tome je velika i vječna istina zakona¹³. Zato Berdjajev nije bio za odbacivanja etike zakona, ali nju je potrebno preobraziti kroz jednu višu etičku svijest koja će osloboditi čovjeka od ropstva zakonu i njegovim posljedicama. Povijesno promatrano, to se nije dogodilo u antičkoj filozofiji, a »izvršit će se tek u kršćanstvu koje označava prelazak na milosnu etiku otkupljenja«¹⁴.

Da bi nadišao nedostatke etike zakona, Berdjajev traži pomoć u etici otkupljenja. Za razliku od etike zakona koja želi uništiti svako zlo i ne želi imati posla s grešnicima, etika otkupljenja priznaje da je zlo, nakon istočnoga grijeha, redovit pratitelj ljudske povijesti. Ono je nazočno u ljudskome životu usporedno s dobrom, kao što je kukolj na oranici pomiješan sa žitom tijekom njegova razvoja. S druge strane, etika otkupljenja ne teži dobru i otkupljenju samo dobrih ljudi, nego spasenju svih ljudi. Upravo zbog ovih principa, ova će etika čovjeka odvesti do najvišega stupnja etičke svijesti, koju Berdjajev naziva etikom stvaralaštva, koja u svome temelju nema apstraktnu ideju dobra, nego stvarnu, konkretnu ljudsku osobu.¹⁵

Zato će biti nužna pojava etike otkupljenja. Ipak, stalno treba imati na umu da ona ne može poništiti etiku zakona kako bi zauzela njezino mjesto. Premda je ona u Berdjajevljevoj koncepciji razvoja etičke svijesti čovjeka na višoj razini od etike zakona, nije riječ o tome da ono što je više poništi ono niže, nego da ga »uključuje u sebe u preobraženom vidu«¹⁶.

2. Etika otkupljenja

Berdjajev je bio svjestan opće krize suvremenoga čovjeka, kako kulturne tako i moralne. No on u krizi vidi pozitivne pomake i žudnju za stvaralačkim moralom, što je za njega nagovještaj stvaralačke epohe. To je »revolucionarni prijelaz od svijesti za koju je moral poslušnost jednomu kolektivnom redovitom zakonu prema svijesti za koju je *moral stvaralački zadatak individualnosti*«¹⁷. Dakle, radi se o tome da se otkrije čovjek u njegovoj individualnosti i moralnome stvaralaštvu, a ne u kolektivnoj poslušnosti moralnomu zakonu.

2.1. Kršćanstvo i etika otkupljenja

Kršćanstvo je doista donijelo nov moral na europski prostor, moral koji je podigao čovjeka iz moralnoga rasula koje je doprinijelo, ako nije bilo i glavni razlog, padu Zapadnoga rimskog carstva. Doista, prvi kršćanski spisi bili su pretežno

13 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 111.

14 *Isto*, str. 103.

15 Usp. A. C., Sevilla, »Nikolai Berdyayev's creative ethics of Personality and Cristian worldview«, str. 53.

16 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 111.

17 N. Berdjajev, *Il senso della creazione*, str. 320. Naglašavanje je u izvorniku.

moralnoga sadržaja, poput recimo *Didaha* i *Hermina pastira* u kojima prevladava moralna pouka. Anton C. Sevilla smatra da evandeoski tekst »Dodoh baciti oganj na zemlju...« (*Lk* 12,49) najbolje očituje osnovnu ideju etike otkupljenja. Ovaj oganj treba spaliti staro shvaćanje etike i etičkih vrijednosti te ustanoviti nov etički poredak u kojem će »posljednji biti prvi, a prvi posljednji« (*Mt* 20,16). Ova etika nije izgrađena na apstraktnoj ideji dobra i na normi¹⁸, kao što je kod etike zakona, nego na »živom biću, na osobi, i na ljudskom osobnom odnosu s Bogom i s bližnjim«¹⁹. Time se daje prednost životu i čovjeku, a ne zakonskoj normi, jer je živ čovjek iznad bilo koje apstraktne ideje, pa i ideje dobra na kojoj je utemeljena etika zakona. Ovu etiku, koju Berdjajev naziva još i evandeoskom etikom otkupljenja, u svijet je donijelo kršćanstvo i time po prvi put oslobodilo čovjeka od jarma zakona i apstraktne ideje dobra, budući da »otkupljenje, prije svega, označava oslobađanje«²⁰. Bitan smisao ove etike Berdjajev prepoznaje u evandeoskome nauku da je »subota stvorena radi čovjeka, a ne čovjek radi subote« (*Mk* 2,27). Upravo ova »subota« označava apstraktno dobro, normu i temelj etike zakona, koje etika otkupljenja nadilazi.

Etika otkupljenja usmjerena je na ljudsku osobu; zato je Berdjajev i naziva etikom ljubavi jer »ljubav je usmjerena jedino na osobu, a ne na apstraktno dobro«²¹. Tako je za njega konkretan čovjek iznad svake ideje dobra i ljubav prema konkretnome čovjeku iznad svake je ljubavi prema apstraktnome dobru. Etika otkupljenja poziv je čovjeku da nađide etiku zakona, da djeluje snagom ljubavi, a ne snagom norme i zakona. Zato je ljubav najdublji temelj i bitna odrednica ove etike, koja se najbolje očituje u ljubavi prema bližnjemu. Svoj najuzvišeniji oblik dobiva u ljubavi prema neprijatelju, koja predstavlja pravu »ludost« za ovaj svijet, a vjerujemo i za suvremenoga čovjeka i građanina. No to ne znači da je za njega čovjek najviše dobro. Dapače, on je na mnogim mjestima kritizirao takav humanizam koji postavlja čovjeka na sam vrh hijerarhije bića jer izričito kaže da »iznad ljubavi prema bližnjemu, prema čovjeku, stoji jedino ljubav prema Bogu, koji je također konkretno biće, osoba, a ne apstraktna ideja dobra«²².

2.2. *Problem zla i patnje*

Etika zakona utemeljena je na borbi prema zlu i neprijatelju, a etika otkupljenja poziva se na evandeoski nauk o neprotivljenju zlu (*Mt* 5,39) i ljubavi prema neprijatelju (*Lk* 6,27). »Kršćanstvo je, prije svega, povećalo svijest o neograničenoj vrijednosti svake ljudske duše, ljudskog života, ljudske osobe, a prema tome i neograničenoj vrijednosti duše, života i osobe grešnika i 'zlog'«. ²³ Zato je etički

18 Berdjajev ovdje upućuje kritiku onim etičkim doktrinama koje za svoj temelj imaju apstraktne ideje ili norme zakona, bez obzira dolazi li taj zakon od filozofskog promišljanja nekog čovjeka, ili se predstavlja kao rezultat neke religijske objave.

19 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 116.

20 *Isto*, str. 115.

21 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 117.

22 *Isto*, str. 117.

23 *Isto*, str. 125.

neopravdano i protivno evandeoskomu nauku postupati sa »zlina« kao sa sredstvom da se postigne dobro. Ovaj nauk donosi potpuno novo gledanje na problem zla i patnje ljudi u ovome svijetu. Berdjajev priznaje određene zasluge budizmu i stoicizmu jer su uočili važnost patnje u čovjekovu životu. No njihov je promašaj bio u tome što se nisu suočili s tom patnjom. Nisu joj nikada otkrili smisao, nego su je naprosto nastojali izbjeći. Naime, tajna patnje najuže je povezana s tajnom slobode. Zahtijevati da se patnja u potpunosti eliminira u ovome svijetu zapravo znači nesvjesno zahtijevati da se poništi čovjekova sloboda. To je tajna koju Ivan Karamazov nije shvatio, a koju je F. M. Dostojevski genijalno opisao u svome glasovitom romanu *Braća Karamazovi*. U tom smislu, Berdjajev smatra da »humanistička supatnja živi u iluziji da se ljudi mogu potpuno osloboditi stradanja i da im se može pružiti sreća«²⁴. Zato treba imati na umu da suosjećanje s drugima može biti ambivalentno. Neophodno je da svaka osoba slobodno prihvati životne patnje i križ koji čovjek svakodnevno nosi; tada će čovjek zadobiti olakšanje, a ne otežanje na životnome putu.²⁵

Kršćanski moral nije ograničen nekim zakonom. Kršćanstvo odgaja čovjeka i nudi mu duhovnu pomoć da bi bio jak pred izazovom zla i smrti. Takvu su snagu pokazali sveci i mučenici tijekom kršćanske povijesti, a takvu će snagu kršćani trebati i u ovom vremenu koje je uvelike protivno duhu ovoga morala. Međutim, unatoč velikom protivljenju kršćanskomu moralu u suvremenome svijetu, Berdjajev tvrdi da će on opstati, i to zato što nije samo čovjekovo djelo, nego i Božje odnosno to je bogočovječiji moral.²⁶ On je takav jer u njemu moralni čin nije samo ljudsko djelo, nego zajedničko djelo čovjeka i Boga. U njemu čovjek ne izvršava moralni čin samo svojim snagama, nego uvijek u suradnji s Božjom milosti.

2.3. Kritika realizacije kršćanskog morala

U svome promišljanju i traženju izlaza iz moralne krize svoga vremena, Berdjajev se nije libio kritizirati ni kršćanski moral svoga doba. No kada se govori o njegovoj kritici kršćanskoga morala, treba je promatrati u svjetlu njegove kritike povijesnoga kršćanstva.²⁷ Problem je što se kršćanski moral, koji je započeo kao čisti ideal i zanos, prilagodio ovomu svijetu. On je tijekom povijesti zaražen utilitarnim moralom koji ne ide za preobrazbom ovoga svijeta, nego radi sve kako bi ovaj i ovakav svijet što bolje funkcionirao. Ovdje treba uočiti da Berdjajev, kada piše o kršćanskom moralu, prvenstveno misli na aktualno stanje morala koje žive kršćani u povijesti. Kritizira takvo stanje smatrajući da je to izdaja evandeoskoga načela pobožanstvenjenja čovjeka, po kojem je on pozvan da postane

24 *Isto*, str. 131.

25 *Usp. Isto*, str. 133.

26 *Usp. Isto*, str. 128.

27 Pod povijesnim kršćanstvom Berdjajev podrazumijeva faktičko ostvarenje Evandjelja — Radosne vijesti u povijesno–svjetskim okvirima. On je puno prigovarao kršćanskim Crkvama njegova vremena, protestantskim, pravoslavnim i katoličkoj, da nisu vjerno živjeli Radosnu vijest (vidi njegovu knjžicu *O vrijednosti kršćanstva i nevrijednosti kršćana*).

sličan Bogu, a jedini mu je istinski model Bogočovjek Isus Krist.²⁸ Ovdje treba upozoriti da je Berdjajev bio izričito protiv kršćanskoga individualizma, kao i bilo kakvoga oblika individualističke etike. U tom smislu, u potpunosti je prihvaćao ideje istočnih otaca o *theosisu* cjelokupnoga stvorenja, tj. o pobožanstvenjenju stvorenja i preobrazbi sveukupnoga svijeta, a ne ideju o otkupljenju samo nekog pojedinca.²⁹

S druge strane, Berdjajev prigovara ovakvomu moralu da je usmjeren na prilagođavanje palomu svijetu, a ne na herojsko uzdizanje iz njega. To je više malogradanski nego evandeoski moral jer u »čistom evandeoskom moralu nema ničeg povezanog sa svakidašnjicom, nema ničeg buržuskog«³⁰. Zato treba razlikovati Nietzscheovu kritiku kršćanskoga morala od Berdjajevljeva promišljanja. Sam Berdjajev priznavao je da su motivi Nietzscheove kritike kršćanskoga morala duboki i vrijedni, ali da je sama njegova kritika neistinita. Naime, »Kristova religija nije uopće ono za što ju je držao Nietzsche. Kršćanski moral nije ni ropski ni plebejski, nego aristokratski i plemeniti, to je moral sinova Božjih«³¹. Berdjajev prigovara F. Nietzscheu da nije shvatio bit kršćanstva, te da je imao pogrešno shvaćanje čovjeka. Nauk o moralu koji je pripisivao kršćanstvu pogrešan je. Za Berdjajeva kršćanski je moral u duhovnome smislu aristokratski, a ne ropski, to je moral onih koji su jaki, a ne koji su slabi u duhu. Dapače, on smatra da jedino kršćanstvo ima sredstvo za borbu protiv bolesnoga samoljublja koje narušava svaki oblik morala.³² Napast egocentrizma uvijek je prisutna i ona se može izbjeći jedino tako da se u središte života i bivstvovanja postavi Boga, a ne čovjeka.

Berdjajev je smatrao da je vladajuća moralna svijest u XIX. i XX. stoljeću definitivno odustala od izvornoga evandeoskog morala, koji je bio spreman žrtvovati ovaj svijet i Kraljevstvo Cezara u korist Kraljevstva nebeskog.³³ Ona se okrenula malogradanskomu moralu relativnih vrijednosti bogatstva, slave i vlasti, protiv evandeoske nepomirljivosti prema duhu svijeta. Jasno je uočavao bitne razlike vrednovanja koje provodi svijet i Evanđelje. Svijet promiče jake, bogate, ohole i zdrave, a Evanđelje slabe, siromašne, ponizne i bolesne. Evandeoski poziv da se ne ljubi »svijet« i ono što je »od svijeta« pogrešno se shvaćao, kao poziv da se ne ljubi stvorenje. Naime, pod pojmom »svijet« podrazumijevale su se grešne strasti. Upravo je u ovom segmentu nužno nadopuniti etiku koja je nosila naslov kršćanska, smatra Berdjajev, »jer ljubav ne može biti samo put otkupljenja i spasenja.

28 Više o pobožanstvenjenju čovjeka i dvostrukoj Kristovoj teandričkoj naravi kod N. Berdjajeva vidi B. Dadić, *Metafisica della libertà nella filosofia di Nikolaj Berdjajev*, Frankfurt am Main, 2002, str. 299–302.

29 Usp. N. Berdjajev, »Salveza e creatività (In ricordo di Vladimir Solov'ëv)«, u: *Russia Cristiana* 3/183 (1982), str. 17.

30 N. Berdjajev, *Il senso della creazione*, str. 311. Treba napomenuti da Berdjajev ovdje pojmu »buržujstva« pridaje religiozno i metafizičko značenje, a ne kako se najčešće čini socijalno i klasno značenje. Na isti način »buržujstvo« shvaća i Léon Bloy u svojoj knjizi *Exégèse des lieux communs* (Pariz, 1902).

31 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 316.

32 Usp. *Isto*, str. 127.

33 Usp. N. Berdjajev, *The Divine and the Human*, London, ³1943.

Ljubav je stvaranje novog života³⁴. Istina da nas je Krist otkupio od grijeha, koji je bio ošteti cjelokupnu narav i izazvao pad svijeta, ali čovjek je pozvan aktivno raditi na obnovi toga palog svijeta, aktivno sudjelovati u izgradnji Kraljevstva Božjeg. Ljudi su pozvani prvenstveno da u sebi samima »otkrijemo mogućnost rekreiranja paloga svijeta, mogućnost da ga obnovimo u izvornom obliku«³⁵. Ljudi su dobili talente za ovaj prevažan posao i imaju moralnu odgovornost za sebe i svijet, zato ne smijemo oklijevati, a onaj tko »zakopa primljene talente zaustavlja se na etici otkupljenja«³⁶.

Berdjajev je bio u potpunosti svjestan složenosti kršćanskoga života jer kršćanin živi na dvjema razinama. Živi na socijalnoj, izvanjskoj i materijalnoj razini i utoliko je podložan zakonima, ali istovremeno, kao duhovno biće, živi snagom Božje milosti i teži ostvarenju duhovnoga života u Bogu. No on nije bio spreman na kompromis između svijeta i Evanđelja jer je bio svjestan da »između i Evanđelja i svijeta postoji potpuna suprotnost i nepomirljivost«³⁷ i zato kao rješenje za čovjeka koji živi u svijetu predlaže etiku stvaralaštva.

Na temelju svega navedenog, ne bismo se mogli složiti s autorima koji zanemaruju etiku otkupljenja u istraživanju ovoga dijela Berdjajevljeve filozofske misli ili je pak poistovjećuju s etikom zakona. Radije bismo shvatili etiku otkupljenja kao jednu neophodnu stepenicu do najviše razine etičke svijesti, budući da samo na »temelju osobnosti otkrivene od etike otkupljenja 'etika stvaralaštva' postaje moguća«³⁸. Ne bismo također olako odbacili Berdjajevljev prijedlog stvaralačke etike koja, svjesna nepotpune realizacije kršćanske etike u društveno-povijesnom smislu od strane samih kršćana, nastoji na osnovu kršćanske ideje o čovjeku i Bogu, te stvaralačkih snaga koje očituje suvremeni čovjek, izgraditi etiku koja bi mogla povesti suvremenog čovjeka u bolju i mirniju budućnost.

3. *Etika stvaralaštva*

Pojam stvaralaštva i stvaralačke slobode nalazi se u raznim Berdjajevljevim djelima, ali sama ideja da stvaralaštvo ima i etičku dimenziju cjelovito je obrađena u njegovu djelu *O čovjekovu pozivu* iz 1933. godine. Uočio je novu etičku obvezu koju čovjek ima u odnosu na stvaralaštvo. Naime, čovjek nije usmjeren

34 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 207. Moglo bi se dobiti krivi dojam da Berdjajev uzdiže ljudsku ljubav prema čovjeku i stvorenju općenito iznad Boga, što nije točno. To potvrđuju njegove riječi iz istog djela: »Najprije treba ljubiti Boga« (str. 209.); ili »smisao života za čovjeka je uvijek u Bogu, a ne u svijetu, u duhovnom, a ne u prirodnom« (str. 209.); ili »u ljubavi prema Bogu treba crpiti snagu za ljubav prema čovjeku« (str. 209.); pa čak »u ime ljubavi prema Bogu možemo žrtvovati ljubav prema bližnjemu« (str. 210.). Međutim, ne smijemo žrtvovati ljubav prema čovjeku ili bilo kojem stvorenju u ime apstraktnih ideja pravde, istine, čovječanstva i slično (usp. *Isto*, str. 210.).

35 F. Déchet, *L'ottavo giorno della creazione*, str. 112.

36 *Isto*, str. 113.

37 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 136.

38 A. C. Sevilla, »Nikolai Berdyayev's creative ethics of Personality and Cristian worldview«, str. 53.

samo na izbjegavanje zla ili biranje između dobra i zla, nego na mnogo više. Ima obvezu stvarati nove oblike dobra i nove vrijednosti, kao što ima i obvezu preoblikovati stari svijet te nadići povijesno vrijeme i uspjeti se do vječnosti.

James Mark Shield u svome članku *Freedom and Risk: An Analysis of Christian Anarchism and Creative Ethics*, gdje se kršćanska stvaralačka etika utemeljuje na slobodi i preobrazbi osobe, analizira mogućnost utemeljenja etičkoga djelovanja na slobodi i odgovornosti. Svoje istraživanje zaključuje prekrasnom tvrdnjom da »ljubav bez slobode nema smisla i da je sloboda bez ljubavi jedna utvara«³⁹.

Može se učiniti da je Berdjajevljevo umanjivanje važnosti otkupljenja čovjeka zapravo neshvaćanje kršćanstva, no nije tako. On je bio svjestan težine grijeha i potrebe za otkupljenjem. Dapače, smatrao je da svaki čovjek mora proći proces pokajanja i otkupljenja u kojem mora pobijediti svoju duhovnu oholost. Onaj tko nije prošao ovaj put duhovne poniznosti i odricanja, ne može se uzdići na višu duhovnu razinu. No za ostvarenje cjelovite etike života to nije dovoljno. To su samo sredstva na etičkome putu razvoja, a cilj je toga puta stvaranje novoga života. I. Devčić u svome istraživanju također ističe da je zadaća etike »potaknuti čovjeka da krene putem moralnog stvaralaštva«⁴⁰.

Berdajajev je upućivao kritiku etičkoj svijesti crkvenih otaca i povijesnomu kršćanstvu koje se zadovoljilo moralom otkupljenja, a ostala mu je skrivena bit stvaralačkoga morala.⁴¹ Ovom moralu *starčestva*, koji je prožet strahom i brigom, suprotstaviti će mladenački moral stvaralaštva koji je svoj najbolji izraz pronašao u duhu sv. Franje Asiškoga. Zato nastoji izgraditi novi moral stvaralaštva po uzoru na evangeoske poticaje bezbrižnosti ptica nebeskih i ljiljana u polju, a ne sputavajuće i malograđanske tjeskobe za sutra. To je moral vječne mladosti, neustrašive i bezbrižne, koja nije utemeljena na suprotstavljanju božanskoga i ljudskoga, a koje je doživjelo svoje najviše razmjere u našim danima, nego na teandričkoj naravi Kristovoj, čija smo mi slika. To ne znači da je u ovome moralu sve ružičasto i da ne postoji nikakva žrtva ni patnja. Dapače, on je svjestan da kršćanski moral ide preko žrtvovanja i to je put koji vodi prema stvaralaštvu. No i ovo je žrtvovanje usmjereno, ne k dobrobiti ljudi kako bi htio altruizam, nego je to žrtva u ime Boga i stvaralačkih vrijednosti.⁴²

3.1. *Etika stvaralaštva i obnova palog svijeta*

Berdajajev je bio svjestan da je čovjek zlouporabom svoje meonske slobode proizveo zlo i pokvario svijet. No time nije sve gotovo. Čovjek nije zauvijek izgu-

39 J. M. Shield, »Freedom and Risk: An Analysis of Christian Anarchism and Creative Ethics«, <http://www.facstaff.bucknell.edu/jms089/Z-Unpublished Work/Freedom & Risk.pdf> (preuzeto 19. srpnja 2014.).

40 I. Devčić, *Osmi dan stvaranja*, str. 186.

41 Usp. N. Berdjajev, *Il senso della creazione*, p. 313. Treba reći da Berdjajev ovdje ima u vidu prvenstveno pravoslavno gledanje na Crkvene Oce i njihov moralni nauk. To se jasno razabire iz njegovih riječi kad kaže da »moralni ideal crkvenih otaca jest ideal *starčestva*, ideal duhovnog oca, starca« (*Isto.*, str. 314).

42 Usp. *Isto.*, str. 318.

bljen ovim činom jer u njemu je i dalje živa stvaralačka energija i on je pozvan boriti se protiv pada svijeta ili, kako bi Berdjajev rekao, »objektivacije« svijeta. Bog će čovjeku pomoći u ovome procesu, ali ne tako da Bog obnovi ovaj svijet, nego će on obnoviti čovjeka i pozvati ga na uzvišen zadatak da obnovi svoju duhovnu snagu i u stvaralaštvu obnovi svijet. Na čovjeka »spada da vodi borbu protiv nebića da bi doveo svijet u okrilje bića«⁴³.

Berdjajev pronalazi prve naznake drukčije etike od etike otkupljenja u Puškinovom promišljanju o stvaralaštvu. Naime, stvaralac u svome stvaralaštvu ne razmišlja o sebi i vlastitome spasenju, kao da se odriče sebe. Tu se susreće svojerstan etički paradoks stvaralaštva. Naime, ono što nosi isključivo osobnu crtu, istovremeno predstavlja i zaborav osobe samoga stvaraoca. Zato je stvaralaštvu tuđ svaki egoizam jer ono čovjeka usmjerava prema jednomu višem svijetu.⁴⁴ Premda etika stvaralaštva kreće od pojedinca stvaraoca i predstavlja njegovo osobno etičko iskustvo, on sam u činu stvaranja zaboravlja sebe, okreće se prema drugim osobama i zabrinut je za sudbinu svijeta. Zato njegovo stvaralaštvo posjeduje i vanjsku dimenziju, premda na neki način predstavlja gašenje stvaralačke vatre i objektivaciju te ide za preobrazbom svijeta. Odbacujući altruistički moral koji prepoznaje kao maskirani utilitarizam, Berdjajev smatra da se u kršćanskoj svijesti beskonačna vrijednost individualnosti osobe sjedinjuje s moralnim kozmizmom i univerzalizmom. Zato je stvaralački moral kozmičan i u njemu se »ono što je osobno biva doživljeno kao univerzalno, a ono što je univerzalno biva doživljeno kao osobno«⁴⁵.

Nije samo etika otkupljenja, nego je i etika stvaralaštva utemeljena na Berdjajevljevu shvaćanju kršćanske misli. Tu se na prvome mjestu ističe njegovo shvaćanje prisposode o talentima (*Mt 25,14–30*) koje se nalazi u temelju njegove misli da je čovjek pozvan na stvaranje novih vrijednosti. Potom nastupa njegovo razumijevanje ljudske naravi koja je usmjerena na sudjelovanje u božansko–ljudskoj naravi Isusa Krista. U tom kontekstu, on će povezati etiku stvaralaštva s čovjekovom obvezom u stalnome transcendiranju sebe, u potpunoj realizaciji sebe kao osobe. Zapravo, za njega etika stvaralaštva i sloboda predstavljaju vježbanje u ostvarenju osobnosti.⁴⁶ Ovo je moguće zbog duhovne komponente ljudske naravi iz koje proizlazi svako iskonsko stvaralaštvo koje se najprije događa u duhu, a potom se realizira, ili, kako je Berdjajev volio reći, objektivira u stvarnosti našega materijalnog svijeta. Smatra da je stvaralačka etika zapravo etika osobnoga poziva koji na neki način daje smisao i moralno značenje pozivu te se uvijek referira na neponovljivu osobu.

Poznato je da je za Berdjajeva, pored slobode, stvaralaštvo jedna od temeljnih oznaka duha. Problemu stvaralaštva posvetio je mnogo prostora u svojim djeli-

43 F. Déchet, *L'ottavo giorno della creazione*, str. 101.

44 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 142–143.

45 N. Berdjajev, *Il senso della creazione*, str. 325.

46 Usp. A. C. Sevilla, »Nikolai Berdyaev's creative ethics of Personality and Cristian worldview«, str. 54.

ma, a sustavno ga je obradio u djelu *Smisao stvaralaštva*⁴⁷. Sasvim je pozitivno gledao na stvaralaštvo i u njemu uvijek vidio jedan prirast novoga u svijetu. To nije samo drukčiji raspored već postojećega, što se po njegovu mišljenju događa u procesu emanacije, kao što nije ni proces evolucije koji je suprotan stvaralaštvu.⁴⁸

Čovjek je dio stvorenoga svijeta i kao takav kontingentno je biće. No za razliku od drugih osjetilnih bića, čovjek kojega »je stvorio Stvoritelj na svoju sliku i priliku, i sam je stvaralac i pozvan je da stvara«⁴⁹. Tako se može reći da je točno kako je Bog stvorio cijeli materijalni svijet, ali glede čovjeka treba reći da je stvorio subjekt, ili, kako je to lijepo izrazio O. F. Clarke: »Bog je stvorio živuće stvaralačke subjekte, a ne objekte ili stvari«⁵⁰.

3.2. Božje i ljudsko stvaralaštvo

Berdjajev jasno razlikuje Božje stvaranje ni iz čega (*ex nihilo*) koje uključuje stvaranje formi i materije, od čovjekova stvaranja koje ne uključuje stvaranje materije, nego je više riječ o njezinu preoblikovanju. Jer »čovjek ne može proizvesti materijal za stvaranje iz samoga sebe, iz ničega, iz dubina vlastitog bića«⁵¹. On je više kao »demijurg koji djeluje nad stvarima, ne stvara ni iz čega nego preoblikuje svijet koji se nalazi ispred njega«⁵². To znači da u svome stvaralaštvu ovisi o postojećem svijetu i njegovoj materiji. Zapravo, točnije rečeno, čovjekovo stvaralaštvo vrlo je složeno i u sebi uključuje najmanje tri elementa. Najprije ljudsku slobodu bez koje nema stvaralačkog čina, potom dar stvaralaštva koji je čovjek dobio od Boga, Stvoritelja svega svijeta, i stvoreni svijet u kojem se odvija ljudski stvaralački čin, iz kojeg čovjek uzima materiju koju će potom preoblikovati u svome stvaralaštvu.⁵³

Kako sâm čovjek nije izvor svoga stvaralačkog genija, nego ga je dobio od Boga, on se osjeća kao orude Božjega djelovanja u svijetu. Odavde i slijedi etička dimenzija odgovornosti s obzirom na dobiveni dar i čovjekova obveza da stvaralaštvom odgovori na Božji poziv koji je čovjeku upućen. Međutim, ako se u ljudskome stvaralaštvu pojavljuje pitanje odgovornosti, čime ono zadobiva etičku dimenziju, tada u njemu ne mogu sudjelovati samo stvari koje čovjek dobiva od Boga, nego mora biti nešto i od samoga čovjeka, smatra Berdjajev. On misli da je to ona famozna nestvorena, meonska sloboda, koju čovjek posjeduje i što predstavlja njegov doprinos stvaralačkomu činu. Ova sloboda dodaje onu »novinu«, ono nešto više, u samome čovjekovu stvaralaštvu.⁵⁴

47 Prvo izdanje ovog djela je izašlo u Rusiji: N. Berdjajev, *Smisl tvorčestva. Opyt opravdanija čeloveka*, Moskva, 1916.

48 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 138.

49 Usp. *Isto*, str. 139.

50 O. F. Clarke, *Introduction to Berdyaev*, London, 1959., str. 79.

51 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 139.

52 F. Déchet, *L'ottavo giorno della creazione*, str. 119.

53 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 139.

54 Usp. *Isto*, str. 140. O Berdjajevu shvaćanju nestvorene, meonske slobode vidi knjigu B. Dadić, *Metafisica della libertà nella filosofia di Nikolaj Berdjaev*, Frankfurt am Main, 2002.

Ljudsko stvaralaštvo odvija se u dvije faze. U prvoj fazi događa se stvaralaštvo u pravome smislu riječi, kada se čovjek stvaralac nalazi pred Bogom, i u stvaralačkom činu, koji se događa u njegovu duhu, odgovara na Božji poziv upućen čovjeku. No kako je čovjek tjelesno i društveno biće, slijedi druga faza toga stvaralačkog čina, kada on svoje stvaralaštvo ugrađuje u materiju ovoga svijeta i tako ga mijenja. Bez obzira je li riječ o pisanju knjige, skladanju glazbe, slikanju slike ili formiranju društvenih ustanova, to je za Berdjajeva sekundarni stvaralački čin, kada čovjek stoji pred svijetom i ljudima i kada se stvaralački zanos postupno hladi. No ne smije se zbog toga umanjivati vrijednost stvaralačkih djela u ovome svijetu jer su ona poput simbola duhovne stvarnosti u materijalnome svijetu. Poznati istražitelj Berdjajevljeve misli F. Déchet ovako je to izrazio: »Simbol, kao što smo rekli, nije samo vrijednost ukoliko je znak jedne duhovne realnosti«, nego, »simboli su sredstva za nadići prolazno prema stvarnom«⁵⁵. No postoji opasnost da se stvarnost zamjeni simbolom, a to bi bilo pogrešno. Simbol samo očituje duh, on je »*Kènosis* duha, njegovo osiromašenje, a nije duh«⁵⁶. Pojavljivanje Duha u objektiviranome svijetu događa se na tri načina. Prvi je »utjelovljenje« koje je zapravo jedina autentična manifestacija duha u smislu realizacije Kraljevstva Duha; drugi je »simbolizacija«, što predstavlja njegovu pozitivnu manifestaciju, posebno unutar kulture i mistike; treći način bio bi »objektivacija« koja je negativni oblik pojavljivanja duha, hlađenje stvaralačkoga zansa ili »bolest duha« odnosno materijalizacija duha u stvaralačkim proizvodima.⁵⁷ U ovome Berdjajev vidi tragičnu komponentu i granicu ljudskoga stvaralaštva. Tako, umjesto da nadilazi ovaj svijet, ono se mora i vratiti u svijet i mijenjati ga jer to je njegova etička obveza prema Bogu.

3.3. Dvostruki značaj stvaralaštva

Berdjajev smatra da postoji dvostruko značenje stvaralaštva u etici. S jedne strane, nužno je da etika postavi pitanje značenja stvaralaštva, posebno ako je riječ o stvaralaštvu koje stvara više vrijednosti poput spoznajnoga ili umjetničkoga stvaralaštva. S druge strane, nužno je postaviti pitanje elementa stvaralaštva u etičkome činu. Berdjajev smatra da se ovo pitanje nije postavilo u etici zakona i etici otkupljenja te je zato bio nužan prijelaz na etiku stvaralaštva. To je etika čovjekova istinskog poslanja u kojem se, poput slobode, stvaralaštvo ne doživljava kao čovjekovo pravo, nego kao njegova obveza.⁵⁸ Stvarajući, čovjek odgovara na poziv koji mu Bog upućuje, i time započinje kraj ovoga povijesnog svijeta koji nije kompatibilan s Kraljevstvom Duha, koje predstavlja vječnost.

Razlika između etike zakona i stvaralačke etike očituje se i u odnosu na ljudsku slobodu. U prvoj vrsti etike sloboda se shvaća kao slobodna volja koja prihvaća ili odbacuje zlo i zato snosi posljedice, dok za »etiku stvaralaštva slo-

55 F. Déchet, *L'ottavo giorno della creazione*, Milano, 1969, str. 106.

56 *Isto*, str. 106.

57 Usp. *Isto*, str. 103.

58 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 144.

boda ne označava prihvaćanje zakona dobra, već pojedinačno stvaranje dobra i vrijednosti⁵⁹. Sloboda se ovdje shvaća kao pozitivna stvaralačka energija zbog čega se i stvaralačka etika ponekad naziva energetsom i dinamičkom.

Daljnja je bitna karakteristika stvaralačke etike njezin odnos prema zlu. Zlo se ovdje ne promatra kao nešto protiv čega se treba boriti kao protiv najgorega neprijatelja, nego se prvenstveno radi na stvaralačkome ostvarivanju dobra ili stvaralačkom pretvaranju zla u dobro.⁶⁰ U stvaralačkoj etici čovjek se oslobađa pritiska zakona i usmjeren je na stvaralačku aktivnost u svijetu. Tako zakon nije izvor etike nego njezin sekundarni proizvod, stoga ga čovjek mora neprestano nadilaziti; odnos prema zlu mijenja se u smislu da zlo treba stvaralački preoblikovati u dobro, a ne nastojati ga uništiti.⁶¹ Za razliku od etike otkupljenja, u etici stvaralaštva ne postoji nikakav strah od kazne i vječnih posljedica zlog djelovanja, ona se naprotiv gradi na »nesebičnoj i slobodnoj ljubavi prema Bogu i božanskom u životu«.⁶²

Kada se čitaju djela samoga Berdjajeva, može se steći dojam da je njegova misao u potpunosti u skladu sa suvremenim shvaćanjem čovjeka koje posebno ističe njegovu individualnost i autonomiju te zaobilazi ili u potpunosti negira bilo kakvu objektivnu istinu, pa onda i objektivnu moralnu normu. Međutim, to nije tako. On potvrđuje vrijednost pojedinca, ali pojedinca kao osobe. Što to znači? To znači da čovjek mora u svakome trenutka svoga života potvrđivati svoju individualnost i to je za Berdjajeva »apsolutni moralni imperativ«⁶³. To znači da svaki pojedinac čovjek treba biti ono što jest, da ne smije ni pod koju cijenu izdati samoga sebe. Ova misao može jako podsjećati na individualizam, toliko prisutan u suvremenoj misli o čovjeku, ali Berdjajev je tu veoma jasan kad kaže da »etika stvaralaštva uopće nije individualizam«, a biti ono što čovjek jest za njega znači, »ostvariti Božju zamisao o sebi, Božju ideju«⁶⁴. Zato postoji radikalna razlika između individualizma i personalizma. Naravno, Berdjajev je zastupao personalističko promišljanje čovjeka i njegova etičkog djelovanja. Ljudsku osobu smatrao je vrhovnom vrijednošću u svijetu, ali ne zato što bi ona bila nositelj općevažićega moralnog zakona kako je mislio Kant, nego zato jer je ona Božja ideja i Božja slika u svijetu.⁶⁵ Etika stvaralaštva obvezuje čovjeka ljubiti ovu Božju sliku u sebi i raditi na njezinu ostvarenju kroz stvaralaštvo.

Premda je etika stvaralaštva uvijek okrenuta prema budućnosti i bitno prožeta personalističkom komponentom, ona istovremeno u sebi nosi i socijalnu komponentu i usmjerenost na poboljšanje ovoga svijeta kroz čovjekovo stvaralaštvo. Iako se ovo stvaralaštvo odvija u vremenu, ono je bitno usmjereno prema vječnim

59 *Isto*, str. 145.

60 *Usp. Isto*, str. 145.

61 *Usp. J. M. Shield*, »Freedom and Risk«.

62 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 146.

63 *Isto*, str. 147.

64 *Isto*.

65 *Usp. Isto*.

vrijednostima, vječnoj istini i vječnoj pravdi. Dosljedno tomu, i etike stvaralaštva bit će usmjerene prema pobjedi vječnosti nad vremenom.

Berdjajev daje posebno važno mjesto mašti u realizaciji stvaralačke etike. Naime, kako je u biti mašte da nešto zamišlja uvijek boljim nego što ono jest, ona pomaže da se čovjek uzdigne iznad aktualne stvarnosti svakodnevice i usmjeri ga na više, na stvaralaštvo za bolji život; upravo tomu teži stvaralačka etika. Zato Berdjajev odlučno kaže da čovjek »koji je lišen stvaralačke mašte nije sposoban za stvaralački moralni akt, za ostvarenje boljeg života«⁶⁶.

Jedna je od zadaća etike stvaralaštva da »se perspektiva života učini neovisnom od sudbonosnog toka vremena«, što je moguće jer, »stvaralački akt je izlazak iz vremena i odvija se u kraljevstvu slobode, a ne nužnosti«⁶⁷. Berdjajev uvida da je u razvoju moralne svijesti u međuljudskim odnosima došlo do nadilaženja kategorije gospodara i roba. Smatra da nijedan čovjek nekom drugom čovjeku ne smije biti ni rob ni gospodar. Takva ovisnost čovjeka o čovjeku moralno je neprihvatljiva i ponižavajuća. Zato je jedna od zadaća etike stvaralaštva poništiti i samu naznaku ovakve moguće ovisnosti. Ona mora omogućiti čovjeku da u slobodi suosjeća s patnjama bližnjega te ih u svom stvaralaštvu pretvara u dobro za čovjeka. Zato je u pravu James Morse McLachlan, kada u zanimljivoj knjizi, u kojoj promišlja Sartreov i Berdjajevljev stav o slobodi, kaže da »Berdjajeva etika slobode i stvaralaštva jest etika supatnje«⁶⁸.

Poznato je da se u ljudskoj povijesti često događalo da se etički život orijentirao u suprotnim smjerovima. S jedne strane, išlo se za tim da se ljudski duh uzdigne u visine, da se uzdiže prema idealima etičkoga života i u konačnici putem *созерцания*⁶⁹ prema Bogu, a s druge strane, neki su smatrali da se etički život treba usmjeriti prema dolje, u ljubavi prema društvenome životu i društvenim odnosima, s ciljem da izgradi bolji život za čovjeka ovdje na zemlji. Berdjajev nudi etiku stvaralaštva koja premošćuje ova suprotna stajališta jer ona je »etika borbe i *созерцания*, etika ljubavi kroz borbu i kroz *созерцание*«⁷⁰.

66 *Isto*, str. 157.

67 *Isto*, str. 160.

68 J. M. McLachlan, *The Desire to Be God: Freedom and the Other in Sartre and Berdyaev*, New York, 1992., str. 187.

69 Ruski pojam *созерцание* veoma je teško prevesti. Općenito označava misaono promatranje, udblivanje, misaono poniranje duhom u objekt naše misli. Filozofski smisao bi mogao biti: neposredno shvaćanje stvarnosti.

70 N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 167.

Zaključak

Istraživanje ćemo završiti konstatacijom da današnje vrijeme u mnogočemu podsjeća na vrijeme u kojem je živio Berdjajev te da se suvremeni čovjek nije mnogo promijenio od njegova vremena. U tom smislu, njegova zapažanja o grešnom čovjeku i zlu koje ovaj čini u svijetu aktualna su i danas. No to Berdjajeva nije obeshrabilo u radu za dobro, pa ne smije ni čovjeka današnjice. Poseban doprinos Berdjajeva u razumijevanju etičkoga problema očituje se i u njegovu odnosu prema čovjeka i zlu koje čovjek čini. Ovo je posebno važno danas kada postaje sve jasnije da je na djelu formiranje jednoga novog pogrešnog tipa čovjeka, koji se putem razvoja tehnologije, bio-inženjeringa, manipulacije gena i raznim socio–psihološkim teorijama želi nametnuti kao nova paradigma o čovjeku. Berdjajev je jasno razumijevao pitanje slobode i s njim povezan problem zla kod čovjeka te u svjetlu kršćanske poruke ponudio filozofsko rješenje po kojem se zlo treba preobraziti u dobro, a palu ljudsku narav uzdići prema vječnom modelu po kojem je čovjek i stvoren. Odbacuje naivno uvjerenje da će tehnološki razvoj riješiti problem zla u svijetu, kao i pogrešne teorije o čovjeku po kojima je zlo samo dijalektički moment dobra u realizaciji čovjeka. On smatra da je krivo nepriznavanje ili zatumljivanje nagnuća ljudske volje da učini zlo, te da treba razvijati etiku koja će ispravljati nagnuća te volje. S druge strane, on se na vrlo kritički način osvrće i na religijska rješenja problema zla koja su se nudila tijekom povijesti, pokazujući da nije dostatno pasivno i formalno podvrgavanje Božjim zapovijedima, već je potrebno ostvarenje božanske pravde, istine i ljepote u životu.⁷¹ To po njegovu mišljenju može ostvariti samo etika stvaralaštva. Pokazalo se da su i druge dvije vrste etike radile na ostvarenju dobra, ali pokazale su se nedostatnima. Čak su postojali i još uvijek postoje konflikti među ovim etikama. Premda se ti problemi i konflikti koji se pojavljuju među njima ne mogu u potpunosti riješiti u granicama prostora i vremena, nužno je definirati vrijednosti za koje se treba boriti kako bi ti problemi i konflikti mogli biti riješeni.⁷²

Treba na kraju istaknuti da je Berdjajev u svom promišljanju uvijek bio konkretan i aktualan. U svoju misao uvijek je ugrađivao aktualne čimbenike i probleme svoga vremena pa je tako učinio i u svojim etičkim promišljanjima. Možemo se složiti s njime da su se kod suvremenoga čovjeka posebno iskristalizirala tri čimbenika koji utječu na njegov etički život i o kojima svaka suvremena etička misao mora voditi računa. Prvi je poseban odnos prema slobodi. Doprinos Berdjajeva u razumijevanju slobode je neupitan toliko, da je na Zapadu često bio nazivan »filozofom slobode«. Suvremenom čovjeku nudi se bezgranična »sloboda od«, dok je on u svojim djelima jasno pokazao da je za istinsku realizaciju čovjeka kao osobe prioritetna »sloboda za«. Za njega je uvijek bilo neprihvatljivo sve ono što

71 Doista on je smatra da je konačni cilj čovjekova života, ne dobro nego ljepota (usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str. 158). Ne možemo se oteti dojmu da je moguće kako je on tu ideju preuzeo od svoga duhovnog oca F. M. Dostojevskog, koji ju je izrekao u *Idiotu*: »ljepota će spasiti svijet« (vidi F. M. Dostojevski, *Idiot*, Zagreb, 1982).

72 Usp. N. Berdjajev, *O čovekovom pozvanju*, str 112.

ne prolazi kroz slobodu i što se ne može slobodno prihvatiti. To posebno vrijedi za ljudsko stvaralaštvo, koje po njemu mora biti afirmativno, mora biti »stvaranje za«. A to znači da je ljudsko stvaralaštvo usmjereno, ne prvenstveno na uređenje ovoga svijeta prema njegovim zakonima i uvjetima, nego na ostvarenje čovjeka kao osobe prema »slici Božjoj«, koji će onda biti u stanju na ispravan način raditi na preobrazbi ovoga svijeta. Smatramo da je Berdjajev svojim rješenjem ponudio izvrstan put razvoja za suvremenog čovjeka, afirmirajući ono što mu se čini sada najvrjednije kod njega, a to su čovjekova sloboda i stvaralačka aktivnost. Drugi je supatnja s drugim bićima. Ne samo prema drugim ljudima, nego prema svim živim bićima. Zato mu je neprihvatljiva surovost i okrutnost prošlih vremena. Postavljajući čovjekov izvor, kao i izvor svih bića ovoga svijeta u transcendenciju, ponudio je ontološki utemeljen razlog brige za ljude i sva stvorenja. Čovjek ne može samo pasivno izvršavati norme i zakone, nego ih treba kritički prosuđivati i angažirati se za opće dobro. Da bi njegovo stvaralaštvo doista bilo etički dobro, mora znati odakle mu moć stvaranja i kojem cilju je ono usmjereno. Berdjajev je ponudio odgovor kroz svoju etiku stvaralaštva, koja je u suglasju s evandeoskom porukom, ali i s ljudskom naravi, pa može biti prihvaćena od svakog čovjeka.

Zato nova etika, koju Berdjajev prepoznaje kao etiku stvaralaštva, »može biti samo etika slobode, supatnje i stvaralaštva«⁷³.

The Ethics of Creativity in the Philosophical Thought of Nikolai Berdyaev

Borislav Dadić*

Summary

The world is faced with a deep ethical crisis which is the source of all other crises. This article examines the contribution of Nikolai Berdyaev's philosophical reflection on the development of ethical thought. We shall also look into his proposal on the ethics of creativity to see if it can help us today in resolving many of the problems which have been accumulating primarily due to the moral crisis. With a detailed analysis of the development of ethical awareness throughout the history and with a philosophical reflection on human freedom and his obligation of free creativity, we come to a conclusion on the originality of Berdyaev's proposals on the ethical dimension of the human creative work. We wish to demonstrate how a correct understanding of man — the image of God on earth — and his freedom and creativity leads to the fulfillment of the ethics of creativity which in turn lays the correct groundwork for a life worthy of man.

Key words: ethics of creativity, ethics of law, ethics of redemption

73 N. Berdjajev, *Isto.*, str. 168.

* Associate Professor Borislav Dadić, Ph.D., Philosophy Department at the University of Zadar, Address: Ulica Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Croatia, E-mail: bdadic@gmail.com